

Қажығали
Муханбетқалиев

ТОҒАЙ СЫБДЫРЫ

ҚАЖЫҒАЛИ МҰХАНБЕТҚАЛИЕВ

ТОҒАЙ СЫБДЫРЫ

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ
АЛМАТЫ — 1974

- Мұханбетқалиев Қ.**
М186 Торғай сыбдыры. «Жазушы» баспасы, Алматы,
1974.
120 бет.

Мұханбетқалиев Қажығали—«Жұлдызды түндер» кітабы арқылы оқушыға бұрыннан таныс. Көпшілік қауым әңгімелерін жылы лебізбен қабылдаған.

«Торғай сыбдыры» — жас автордың екінші кітабы. Адамдар арасындағы қарым-қатынасты, олардың мінез-кұлқын көрсетуде Қажығалидың шығармалары өз бояуымен тән-тәуір. Тақырыбын толғана жазып, шебер аяқтайды. Не нәрсені де шынайы суреттейді.

М $\frac{402(07)-74}{0763-225}$ 247-

Каз2

© «ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ — 1974

ПОВЕСТЬ

БАС ЖҮТҚАН БАС

I

Өрістен келіп ауыл үстін ақ шаңға көмген мың-сан тұяқтың мапыраған үні, қойшы-қоланың айғай-ұйғайы, кешкі у-шу, абыр-сабыр басылғанша бірауық төбе басына шығып қайтпақ болған сұлтан, өзіне арнап тігілген ақ боз үйге көз байлана оралды. Бірақ әлденеге тынышы кетіп, ішке кірмей, барқыт бешпетінің сыртынан нығына іле салған желбегейін қаусырынған күйі айналаға көз салып тұрып қалды.

Қараңғы ымырт.

Әр жер-әр жерде жалпылдақ отынды лаулата жағып сүт пісіріп жүрген әйелдер. Қарауытқан жер ошақтардан жалынның қып-қызыл тілі сумаң етіп жоғары көтерілгенде, анадай жердегі қотанда иіріліп жатқан қойлардың жап-жасыл көздері ғана жарқырай көрініп қалады. Әлдекайдан қой төбеттердің ырылдасқаны, қанқ етіп қыңсылай қашқан күшік даусы естіледі.

Қараңғылық қоюланып, даланың кәдуілгі жым-жырт түні канат жайып келе жатыр. Төңірек тылсым тыныштыққа бөленіп, жақын маңдағы төбелер төңкерілген қара қазандай боп қарауытады. Енді бірде, жер ошақтардағы жалын тілінің сумандауынан ба, қимылсыз жатқан әлгі төбелер әлдебір һажайып қара қоңыз сияқтанып, жарыққа қарай теңселе қозғалып келе жатқандай болады.

Сұлтан есік алдында едәуір тұрып қалыпты. Бойы тоназып, еті шіміркеніп кетті. Ауада салқын леп бар екен. Күз хабаршысындай шып-шымыр. Ол құндыз бөркін түзеп киіп, желбегейін қаусырына түсті. «Әлгілер кешікті-ау! Шаң беріп қалатын уағы болған сияқты еді...» — деді өз-өзінен күбір етіп. Тынышсызданып, есік

алдында ерсілі-қарсылы акырын жүре бастады. Ауық-ауық тұра қалып, төңірекке құлақ түрді. Жым-жырт тыныштық.

— Бәйеке, шам жағылды. Ішке кіріңіз!

Баймағамбет селк ете түсіп артына бұрылғанында моп-момақан түрмен қол қусырып шақырып тұрған үй иесі Сүйеуғали шалды көрді. Оқыста ойын бұзып жібергенін жаратпай қалса да, сыртынан бәйек боп жүрген үй иесіне ықыласын білдіргісі келгендей ойына ортақтастырып:

— Сүйеке, манарылар кешікті-ау, — деді әлгі ойын самарқау ғана қайталай. — Жазым болмаса нетті!?

— Келер! Үйге кіріңіз, әңгімелесе тұралық! — Сұлтанның даусынан қабақ шыта сөйлегенін аңғарған Сүйеуғали шал сылап-сипаған болды.

Абажадай алты қанат үйге екеуден-екеу жайғасқан соң:

— Ол өзі шептен бері қарай өтті ме екен, Бәйеке! — деді үй иесі сөз бастап.

— Бар бәле соның бермен өткенінде болып тұр ғой. Жайымен тыныш жүрсе неміз бар. — Бас киімі тарлық еткендей сұлтай дөңгелек құндыз бөркін маңдайынан шұғыл кейін ысырып, өңді қызғылт жүзін сипады да, шаршаған түрмен қою кара мұртын сылап қойды. Түріне қарағанда осы сапарға кинала-кинала шыққан кісінің сыңайы. «Іс адамы болған соң жоғарыдағылардың тапсырмасымен амалсыз жүр-ау» деп ойлаған үй иесі:

— Әскер тұр ғой, әй жібермес, — деді жұбату үнмен.

Сұлтан шытына сөйледі:

— Бүліншіліктен соң іш жаққа енді аяқ баспайсын делініп босатылып еді, басынғандай боп бері өтіпті ғой тағы, көрмейсіз бе? Кім көрінген заңды белінен басып кете берсе, күні ертең не болмақ, Сүйеке! Сосын ғой ұстаудан басқа шара қалмай отырғаны.

— Орынбор айдалады-ау сонда?

— Шекаралық комиссияның тапсырысы солай. Бұйрықта солай делінген... Біз орындаушымыз ғой.

— Е, ұлықтар үйдеп жатса..., деп, үй иесі төмен қарап тұқшия түсті.

Екеуі де аз-кем үнсіз қалып еді.

Осы кезде сырттан топылдаған ат тұяғының дүрсілі, суыт жүрістен шылдыр қаққан жүгеннің дыбысы, пысқырыныс естіліп, бұлар өре түрегелді.

...Анау адыра қалған Нарыннан алыс кеткен соң-ақ, оның үстіне тек кетпей, тепсінісіп кеткен соң батыр тыныштықтан айырылып, аумалы-төкпелі алмағайып мынау күйінің тезірек біржайлы болуын асыға күтуде болатын. Шегінер жері жоқ-ты. Сондықтан ба, соңғы күндері әншейінде де суық жүзі тым сұстанып, қатулашып кеткен-ді. Бұған бір себеп өзінің мынау қарақшыдай қашып-пысып жүргені жанына батқандық болса, Баймағамбет сұлтанның соңына шырақ алып түскені тағы үстеме болды. «Атаңа нәлет паркоспақтың баласы-ай, оңаша жерде жөлықсаң...» деп, одан басқа арманы жоқтай, соны құдайдан жалбарына тілеген де кезі болған. Ол тілекті де тәңірі бермеген соң, өзін қоярға жер таппай обден ішқұса күйге душар болған тұсы еді. Бауыры Хасан мен бозбала Бітімбай кеше батырдың қасында біраз отырып, енді тұра бергендерінде «нәлет десе болмас па, осылай жүрген жүріске» деп, ернінің үшімен күреіне күбір еткен Маханның үнінен торығу емес, ширығу сезген-ді. Асылы, батыр тек шамырқанған шағында ғана осылай сөйлейтінін бұрыннан білетін олар, «ат үстінде жортып алмай, енді тыншықпас» деп, қос күрең мен ала аяқ құланы құралдау қамына кірісті. Бірақ батыр кешкісін жортуылға шығар қабақ танытпады. Қос күрең мен ала аяқ құла түн бойына ерттеулі күйі, шідермен жайылып шықты.

Ертеңгілік те тіс жарған жоқ. Шайын томырық күйде, тым-тырыс отырып ішті де, кесесін төңкере салып, үнсіз қатып қалды. Сол отырғаннан зауал ауа:

— Аға, біреулер келе жатыр!— деп Бітімбай ентелей кіргенде ғана басын оқыс бір көтерді. Томпақ қоныр көзі қаңталап, ортасы дөңестеу кесек мұрнының үші қусырыла түрегелді.

— Қане, қай жақтан келе жатыр?

— Әнексей! Бір топ өздері...

— Қаруларыңды алыңдар! Біреуің тез, аттарға!..

Өзі шұғыл бұрылып, керегенің басындағы ақ мылтығы мен қанжарын алып қайта шықты.

Көз ұшынан қарайған көрінсе жапан түзде жалғыз отырған үйдің үлкен-кішісі бірдей тегіс елендесіп, келіп жеткенше, кім екенін көзімен көріп біліскенше байыз тапшай тағатсыз тосатын еді. Қараойдың кең жазығындағы кішкене құдық басында шошайып отырған мынау

жалғыз қараша үйдің жандары қуану былай тұрсын, қайта осылайша абыр-сабыр боп, қапылып қалды.

Салт аттылар анадай жерде арқандаулы тұрған ботаның тұсына жетіп, көліктерінен түсе-түсе қалысты. Қимылдары баяу. Жайбарақат. Асықпай аттарын тұсап, матастырып, кейбірі қаңтарын қойын жатыр. Сәлемдескелі келгендер секілді.

«Тәйір-ай, не боп барам, түге! Бұ не қапылыс еді. Енді амандасқалы келгендерді де жау көріп, жарақ сайлауым қалғаны ма» деп батыр күйіне күбір етті. Өзінің әлгі ісіне ызасы кел, мысқылмен күбірледі.

Жолаушылар бері бет түзегенде, жалғыздық зарын тартқан жадау бота ұмсынып аттарды қарасынып қалды да, арқаннан босана алмай, қазықты айналып боздап қоя берді. Оқыс селт ете түскен қонақтар арттарына шошына қарасып, іле «е, бота екен ғой» дегендей, бір-бірін көзбен жұбатысып, сосын бірі шекпенінің етегін беліне жүре қыстырып, бірі қамшысының сабымен етігінің шаңын қақпақ болғандай, қонышын сарт-сарт ұрып, үйге жақындай берді.

«Неге бастарын көтермейді? Көздерін жерден алмайтыны несі түге. Жүзіқара болған адамдай тұқшың-тұқшың етіп»... деп, тағы да күдікке бой алдырған батыр:

— Уа, елмісіндер, жаумысындар?! — деді қатқылдау үнмен.

— Е, танымай тұрмысың? Біз ғой... — деп алда келе жатқан қайыстай қара шал Мұса дауыстай беріп сүрініп кетті де, бірденені бүлдіріп алғандай қипалақтап, серіктеріне қарады. Сіріңке жүзі тотығып кетті.

Шалдың әлденеге абыржи сөйлегенінен, аппақ сақалымен асып-сасып, қауқалақтап қалғанынан батыр тағы секем алып қалды. «Апыр-ай, осылар тегін келсе игі еді. Жүрістері тым бөлек екен» деген ой санасын шарпып өтті. Әйтсе де бәрімен ауыз екі амандасын ішке кіруге ишара жасады.

Қонақтар төрледі. Жайғаса беріп: «Уа, тізенді бүк, батыр! Ел сыйлаған азамат болсаң да, жасың кіші, — деді шәушиген шокша сақалды әлгі шал қамшысын алдына бүктеп тастай беріп. — Айтатын сөз бар.

Өзінің рабайсыз тұрысын жаңа аңдаған батыр қысылып қалды.

— Ай, Мүсеке-ай! Сол ел деп шыбын жанды шүбе-

рекке түйіп ек. Ақыры, бұлай болған соң... — деп жуып-шайған болды. Жүреледі.

— Уа,.. бұрынғыдай күн қайда!? Сол күйінді білгендіктен де сақалымызбен келіп отырмыз. Сен де жақында былай.. кең отырып бір сөйлеселік. «Қылыш үстінде серт жүрмес» деген бар. Анау бес қаруынды былай таста. Ол үстінде тұрғанда сөзіміз жараспас. Жауың емес, еліңбіз деп отырмыз ғой. Басқасын былай қойғанда бір атаның баласымыз, сен Ағатай болсаң, мен — Есенкүл емеспін бе?! Түбі бірге түтпейді деген. Мына отырған азаматтар да әр елдің ат байлайтын кісілері. Анау — Жанбазар би, мынау Таманың старшыны Ықылас, әне өз Берішін Жүсіп...

— Апыр-ай, Мұсақа.. Қағынан жеріген құландай құла түзде күн кешіп жүрген соң, тірлік ит те не оңсын. Қателік болса кешірерсіз, — деп Махамбет шын райланып қалды.

Самауыр көтерген қатпа, кара сұр әйел тысқа шығып шай жабдығына кірісті. Көңілі сабасына түсе бастаған батыр бойындағы бар қаруын тастап, төменірек кеп жайғасты.

Осыны күтіп отырғандай-ақ қонақтар бір-біріне ұрлана қарасып қалды.

Ықыластың жыбыр ете түскен қабағынан «тездет» деген әмір ұққан Мұса:

— Әй, Махамбет, — делі даусын көтеріп. — Әй, Махамбет, Мәдді деген Адайдың төрт жылқысын алыпсың. Уа, өзің білесің, еліші онсыз да іріп жатыр. Баймағамбет сұлтан бізді осы іске әдейі жұмсап отыр. Қане, не айтасың?!

— Баймағамбет?! Енді мені ұры етуі қалған екен ғой. Неғып өзі келмеген нәлеттің! Аппақ сақалыңызбен соның сөзін сөз деп келіп отырсыз, ә, Мұсақа!

— Уа, «жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды» деген бар емес пе. Сен алды деген сыбыс естілмесе, не ақысы бар, — деп Ықылас бүйірден қилікті. — Алған сен! Сенен басқа ешкім емес...

Көпе-көрнеу ұрынғысы кеп отырғанын сезген батыр, күні кеше көзіне ілмейтін жаманның тілі шығып, кісімен қалғанына тап осы арада жарыла жаздады.

— Әй, тарт тілінді! Момын елді жуас түйедей жүндеп, сол сұлтанынмен бірге талапайға салғанға сен де жетісе қапсың ғой. Жылқы алсам, сенен қорқып айтпай отыр деймісің. Әй, енеңді...

— Не дейді, мынау!?

— Ә, атаңның көрін... — деп қатар отырған Ықылас пен Жүсіп ытқып кеп үстіне қона түсті.

— А-а-аһ, қара ниеттер-ай! — Ышқына ұмтылған Махамбет кеудесін әрең тіктеді. — Қанжа-а-ар! Қанжарды әкел, қа-ты-н!

«А-а-аһ!»

Көкіректі кернеген құсалы да қорқынышты үн қорқырай шықты. Батыр атандай ақырып, қолын қайырмақ болған екеуді де, ту сыртынан құшақтаған адамды да адуын күшпен босағаға дейін сүйреп барды. Шамадан тыс зорланудан бар қаны басына шауып, жүзі түтігіп кетті. Мойнының білеу-білеу боп, адырайып шыға келген көкпенбек жуан тамырлары енді болмаса бырт-бырт үзілердей. «Босағадан аттасам екен... Аттасам...» Кеудедегі ақырғы күшін жиып жұлқына ұмтылды.

Қиіз үйдің есігі тұрулі-тіп. Бір аттаса мынау екі қолын шірене тартып тұрған екеу тар тесікке кептелер еді де, қайтсе де сытылып шығар еді. Содан арғысын кеністікте көріп алмақ. Құдай берген қуаттың сарқынын салғаны да сондықтан. «Міне... Міне аттаймын!» деген үмітпен жұлқына ұмтылды ол тағы. Дәл осы сәтте алдынан әлдене жарқ етті. Сол суық жарқылдан өзге ештеңені байқай алмай да қалды. Оң жақ шекесін найзағай оты осып өткендей, көзінен мың ұшқын бей-берекет шашырай атылды. Санасын лезде қап-қараңғы мұнар жауып, тек сонау бір түкпірінде ғана әлдеқандай ноқат жарқырай жанып, аппақ боп тұрып-тұрып, ақырын өшіп бара жатты. Екпінімен енді бір ышқынғанында жалаңаш маңдайы табалдырыққа жаңғырыға соғып батыр топырақ қаба құлады. Соңғы рет сезгені де сол... маңдайының солқ ете түскені. Миы торсық түбінде қалған қос уыс сүзбедей езіліп кеткен секілді...

Мұнан соң ол ештеңені де сезбеді.

Екі-үшеу етпеттей жатқан денені сыртқа сүйреп шығарды да, былқ-сылқ еткен басын топыраққа нығарлай тығып, өші қалғандай айқыш-ұйқыш шапқылай бастады. Қыл мойынға қылыш үшінші рет сермелгенде кигаш кесілген жуан тамырлардың боп-боз ырсиған аузынап кенет қап-қара қан шапшып, он жақ самайы мен құлак түбі қызыл жосаға боялған БАС топыраққа былғанып, сатпақ-сатпақ боп бір-екі ыршып түсті. Домалап жатып жанұшырып, жалпақ шықшыты мен қалың еріндерінің әржер-әржері жыбырлап қоя берді. Құдды, мынау фәни

жалғаншың опасыздығына зығыры қайнап, қапыда кеткенін, андаусызда алдырғанын әлдекімдерге соңғы рет қышқыра айқайлап айтқысы келген секілді.

Өрт сөндіргендей түгігіп, кәпірстан түрмен қанына қарайып алған топ енді не істерін білмей, айнала қоршап анырып тұр. Бәрі жабылып өздеріндей бір пендені емес, о дүниелік орасан обыр мақұлықты жайратқандай. Бастарында түйсік те, ой да қалмаған; бір-біріне қарай да алған жоқ. Көз алдарында әлгі бір алапат арпалыстың үзік-үзік қарандаған елесі ғана... Елес қана секіріп, шоршып жүр.

Ең алдымен тілге келген Ықылас:

— Әй, естеріңнен танып қалдыңдар ма, түге?! — деді жекіп. Тамағы құрғап қапты. Даусы қарлығып шықты. Маңдайынан бұршақтаған терді оң қолының сұқ саусағымен сыпырып тастады да, еңтігіп тұрған күйі саусағын шалғайына сүрте салды. — Жүсіп, тұр! Аттарды әкел, — деді өндірішегін сипап.

Әлгінде қайқы қылышпен өлі денені қайта-қайта шапқылағанда жүрегі шайлықпаған еңсегей бойлы, қызыл көз сары қапталаған жанарын қарсы қадауға тайсақтап үнсіз бұрыла берді...

— Сұңқарым-а-а-ау! Ой-бо-ой.

Қалай да ғана шыда-а-ап жатыр-сы-ы-ың-ау, бұ қорлық-қа-ай, деп ашы жапыран өксік аралас құсалы әйел даусы зар төгіп қоя берді сол сәтте. Өлі даланың керек құлағы кенет ашылып кеткендей «а-а-алаған» үнді алыс қыраттар іліп әкетті.

— Өшіріңдер ана қаншықтың үнін ұлытпай,.. — деді Ықылас сабасына түсе бастаған жүзі қайтадан қабарып.

Талыстай созылып жатқан жансыз денені құшақтап, зарлы айқайға басқан анау әйелдің әлгінде өзіне қылыш ала жүгіргені есіне түсті. Жұлын тұтас дір етіп, жотасынан мың құмырсқа өрмелеп бара жатқандай тітіркеніп кетті. Арнайы біреуіне тіктелмесе де: «Өшіріңдер үнін! — деді тағы серіктеріне қайталап. — Шаңырағын шарт сындыр! Ілуге жарайтынын қолдарыңа іле кетіндер, зауалың өзім көріп алам».

Жапатармағай бәрі үйге ұмтылысты. Көрпе-төсекті жан-жаққа құлатып, жиюлы жүк-теңдерді лақтырып, аударып-төңкерістіріп қолдарына ілінгенді: бірі батырдың қылышын, бірі қанжарын, қамшысын, дым таппаға-

ны жалпактығы алақандай былғары күміс белдігін талапайлап шыға бастады.

Абыр-сабыр арасында аттар да әкелініпті. Әлдеқандай бір үрейді сезгендей олар да тықыршып, байыз таппай оқыранып жүр. Зілдей аяқтар үзеңгіге шірене тіреліп, әлуетті қолдар шоктықты шоқша қариды. Сарт-сұрт. Ер үстіне қонып жатыр. Жұрт асығыс аттанып жатқан кезде Ықылас жеке шығып қатты сыдыртып келді де Бәйгеторысының басын кілт тежеп, денеден екі-үш қадам жерде топыраққа былғанып жатқан қан-қан БАС-ты тыпыршыған ат тұяғының арасынан еңкейіп барып құлағынан көтеріп алды. Алды да, салмақтап көргісі келгендей алақанында бір-екі аударыстырып, сол сыдыртып бара жатқан күйі ер үстінде бір жамбастай бұрылып, арттағы қоржынының оң жақ басына домалата салды.

Мұнан соң ешкімге мойын бұрған жоқ. «Еріндер соңымнан» дегенді қарсы алдына қасқая қарап отырған күйі қатулы қабағынан аңғартып, ілгері шыға бере торыны тебініп қалды. Сол-ақ екен, ауыздықпен алысып тұрған жануарлар маң даланы бетке алып, сонау күн астында көгілжім тартып тұрған көкжиекке қарай құлдырап бара жатты.

«Асқар да, асқар, асқар тау,
Асқар таудың бүркіті
Ылдидың анын алар ма?!
Лашын, сұңқар жүн төксе,
Далада қалған түлегінің
Шеніне қарға жолар ма?!
Деуші едің, тәңірім, қайтейін
Қапыда кетті-ау, дүние-ай.
Орының енді толар ма а-а-ай»...

Екіндіден бері ботасы өлген боз іңгендей аңыраған сорлы әйел «орның енді толарма-а-а-ай» деп барып қайырғанында аңылаған күрсініс көкірегін қарс айырып, көмекейі құрғақсығаннан тамағы жыбырлап қоя берді. Еріксіз жөтел буып, оқыс қиқылдап қалды. Әбден қажыған да болса керек, талықсып барып қайта дауыс қылмақ еді, үні жоқтаудан гөрі әлденеге қатты жәбірленгендіктен жылағандағыдай біртүрлі сыңсып шықты.

Күн көзі шара табақтың түбіне ұйыған бауыздау қандай боп талаурап батып барады екен. Кірпігін сәл ашқанда жасқа толы буалдыр жанарына сол ілікті.

Онан беріректе әлденелер қараң-құраң етіп шаңытып келе ме, қалай... Бұлаудай боп ісіп кеткен көздері жұмыла берген соң, әйел ашқысы да келмеді. Теңселіп отырып, бүйірін таянған күйі аһ ұра аңырай берді.

Кенет:

— Арысым-ай! Арманда кеттің-ау ағеке-ай! — деп өңкілдей кеп, балаша өксіп әлдекім жансыз дененің үстіне құлай кетті. Суыт жүрістен еті қызған аттарын матастыра салып, өзгелері де топырласып жиналып қалды. Адам-қара көбейіп, айналасы толған соң, сорлы әйелге қайтадан қуат бітіп дауыс қыла беріп еді, бір-екі «а-а-алагасын»-ақ жүрегі шыдамай талықсып кетті. Жұрт көздерін асығыс сүрте салып алас-қапас, абыр-сабыр болды да қалды. Ес жинап үлгерген біреулері қара құманды көтеріп кеп әйелдің бетіне су шашып жатыр. «У-у-уф! У-у-уһ» деп, есі кіре бастағаннан қарлығыңқы дауыспен қайтадан жоқтау айтпақ болған әйелге: — Сабыр, жеңеше! Сабыр қылыңызшы,.. — деп жамырай дауыстады.

— Ой-бо-о-ой, ары-ы-ысым-нан ай-ры-лып...

Қа-на-тым-нан қай-ы-ры-лы-ы-ып,

Қал-ған со-о-оң қай-тем, са-бырды-ау, а-а-ай!

— У-у-уһ,— деп зарлана дауыс қыла бастаған әйелге:

— Қалай қарай кетті? Жеңеше, қалай қарай кеткенің айтыңызшы әлгілердің! — деп бірнеше адам қабаттаса дауыстады.

Бұлардың қуғыншы екенін енді ұққандай болған әйел:

— Бы-лай қа-рай кет-ті го-о-ой, а-а-а-ай! — деп, бұл айтып отырғаны да бейне жоқтаудай, үзіп-үзіп дауыс қылып, қолын күн батқан жаққа қарай сілтеді.

Жұрт дүркіреп аттарға қарай қозғалды. Іле шауып жөнелген жігіттер үзеңгіге өткізілген шылбыр ұшы жол-жөнекей жинап, әлгінде өздері келген ізбен қайтадан құйғытып бара жатты.

...Батырдың өлтірілген хабары Тілекенің ауылына ас пісірімдей уақыттан соң жеткен-ді. Үрейі ұшып кеткен жас жігіт Хасан мен бозбала Бітімбайда өң де, түс те жоқ. Құйғытып келген бойы шаңыраққа ат басын тірер-тірестен:

— Ата-а-а! Маханды... аналар Маханды... өлтіріп кетті, — деп шырқырап қоя берді.

— Не дейді, ойбай! Ә-ә-әй, Дадужан, Текіш! Қайда-

сың ойбай! Махамбетті өлтіріп кетіпті... Өлтіріп кетіпті Махамбетті!

Дәрет алғалы ұстап шыққан жез құманды қалай лақтырып жібергенін байқамай, қарт қорбандап үйге жүгірді. Онан іле қайта шығып, есі енді кіргендей даланы басына көтере айқайға басты.

— Ат-та-а-ан, аттан!!! Махамбетті өлтіріп кетіпті! Өлтіріп кетіпті Махамбетті!

Сұмдықты сонда сезген жұрт тиген-тигеніне міне салып жеткен беті еді.

* * *

Атқа мініп, адам қатарына қосылғалы талай әкімдерді көріп жүріп, «ел басқарған кісіге екі нәрсе әсіресе керек екен-ау» деген ойға тіреліп еді сұлтан. Сол екі нәрсе—ақыл мен айлананың тізгінін тең ұстамаған талайлардың аяғы аспаннан келіп, тырайып түскенін көргенде бірге қиналысың, бас шайқағанмен бәлендей қынжыла да қоймайтын. Мұның себептерін оңаша отырып ойлай қалса, әлгі түйінге, ел басқарған кісінің ақылы мен айласы жетпегеніне тіреле беруші еді. Қара күш пен қаталдық мықты болса — атасы Жәңгірдің, дәкірлік пен қорқытып-үркіту мықты болса — кешегі Қарауылқожаның басында бар-ды. Бірі ел тізгінін тас-түйін ғып ұстау орнына пышыратып алса, екіншісі тікелей өрт тұғызғаннан басқа не бітірді!? Соларды көре тұрып, сұлтан ондайға барса ақымақ боларын әлдеқашан ұққан. Бар болғаны Жетірудың ғана әкімі болып жүрген кезінде, ешкім елей қоймайтын сонау жас шағында-ақ біржола безініп еді.

...Сұлтан қабағын қарс жауып алды.

Өзіне оқыста ой салған тағы бір жай есіне түсіп еді...

Жетіру руларының әкімі боп жүрген кезі-тұғын. Қасында ақсақал-қарасақалы аралас едәуір топ бар, бір күні ел аралап келе жатқанында алдарынан түлкі қашып, иттері қосылып кеп кетті. Қырық күн шілденін қайнап тұрған шағы, аң қуатын кез бе?! Соған қарамас-тан мұның қасқыр алып жүрген қара төбеті әлгі түлкінің қыр соңынан қалмай қойғаны... Әрі қуып, бері қуып іле алмады. Ақыры төбеден-төбе асып түскен кезде кейбір желөкпелер шыдай алмай артынан шауып кеткен. Соңынан бұ да жетіп еді. Келсе, төбетінің тілі аузына сыймай, қос бүйірін солқ-солқ ұрып жатыр екен. Атынан бұ да түсті, иті де қаңқ етіп топырақ қауып, бір-екі ыш-

қынып барып өліп кетті. Жаңа ғана жантәсілім болған итіне қарап, тұрып-тұрып:

— Әй, ақымақ-ай! Обалың жоқ ақымақ болғаның-ау! — деп етігінің тұмсығымен басқа нұқып еді бұл.

Жұрт:

— Е, қайтесіз, Бәйексі! Ит болған соң, байғұс... — деп аяушылық білдірген. Бұл атына мініп үн-түнсіз жүре беріп еді. Жол бойы да тіс жартап жоқ-ты. «Ит болған соң, неғылсын байғұс; дейді. Аяған түрлерін... Осы далала туып-өсіп, осы дала аңының жайын білмесе, бос-тан босқа ит атанып жүрсе, басқа теппей қайтерсін. Қайта өлгені онды болды, өйтпегенде...»

Сондағы ызасы санасында әлі күнге суымаған екен, қолына дойыр қамшы ұстап отырғандай-ақ тас түйілген жұдырығын сығымдап-сығымдан жібергенде сіңірі ауырып кетті.

Он қолының білегін сол қолының алақаныммен шап етіп ұстай алып, сұлтан біраз уақ сылап отырды да, ауырғаны басылайып дегесін әлгі ойына қайта оралды. Өлер иті өлсе де, ол бейшара несіне, мына өзіне ой салып кетіпті-ау. «Иә... аңның ізіне түскен де, адамның ізіне түскен де, әуелі ақымақ болмай тұрып алдындағының кім, не екенін жақсы білгені жөн екен. — Сұлтан жөткірініп қойды. — Әй, соған мы жетпей жүріп жұрт биледі-ау біраз адам. Ел бағуды мал бағудан да оңай көріп... Ойпырмай!»

Кісі біреуге кейіс білдіргенде, ызасы келгенде, өзінің ойы жеткен жерге ананың ақылының жетпегеніне күйінеді де. Сұлтан да сөйтті. Сөйтіп отырып, кенет өзінің, иншалла, олардан артық жаратылғанын, құдай қуат пен ақыл беріп (астамшылық болса кеше гөр, тәңірім!), абыройы артып тұрғанын ойлағанда сүйсініп қалды. «Шүкір ғой, шүкір!» деп шалқая беріп күбір етті. Ақылсыз болса бір тырайып түсетін жері әнеугүні еді. Тар жерде тауып-ақ кетті емес пе!»

...Сырттан топылдаған ат тұяғының дүрсілі, суыт жүрістен шылдыр қаққан жүген дыбысы, пыскырыныс естілгенсін сұлтан Сүйеуғали шалды ертіп тысқа шыға келсе, асыға күткен адамдары үй іргесіне кеп түсіп жатыр екен. Қайсысы кім екенін ажыратып болар емес. Әйтеуір, аман-түгел секілді. Қараңғыда қараң-құраң етіп көліктерін байлап, қарбаласып жатыр. Сосын-ақ көңілі сабасына түскен ол сабыр сақтап, ақырын тосқан. Атын қаңтаруды әлдекімге тапсырды ма, әлде бұ-

ған деген бейілін білдіргісі келді ме, алдымен Ықылас жетті. Қалғандары кішкенедең соң үздік-создық жиналып, қаумалай қоршап тұрып қалды.

— Иә, аман келдіңдер ме? — деп сұлтан ауыз жиғанша бәрін бүлдіріп, сүйрете келген қоржынынан қанқан БАС-ты Ықылас домалата салды...

— Астағыпыралла-а-а, астекет! Астағыпырр... — Сүйеуғали шалдың буындары қалтырап бүгіліп бара жатты.

Сол екі арада ауыл үсті де азан-қазан боп, жұрт жиналып қалғаны.

— Ойбай, мыналар кісі өлтіріп келіпті!

— Не дейді?

— Кім екен, кім!?

— Кімді өлтіріпті?

Кешкі шай-суын қамдап, сүтін пісіріп алып, орындарына отыра бастаған жұрт ұлардай шулап, ызы-қиқы боп қалды. Сөніп қалған жер ошақтарға қайтадан тамызық тасталып, лаулатып от жаға бастаған. Әр жерден жалпылдақ отынның жалыны алаулап, бар маңай біраз уақыт қызыл жалқын түске еніп, төңірек түгел өртеніп жатқандай үрей билеп кетті.

Дәл бұндай болар деп мұның өзі де ойлаған жоқ-ты. Іш жиып қалды. Сәл кідірсе секемшіл жұрт сиышудан да, сыйлаудан да қалатынын, үріккен елді енді қайтып маңайына үйірілте алмасын ұқты. Сол-ақ екен, сұлтан жиналған топтың алдында Ықыласты алқымдады.

— Ақ патшаға қыруар қыямысы бар адамды айдап әкелудің орнына, сен... шаш ал десе бас алып! Тұра тұр, жауапқа тартыласың, бәлем! — деп айнала тұрған ел анық естісін дегендей, ақырып, айқайлай сөйледі. — Кім саған кісі өлтіруге бұйрық берді?! Қазір қаруларын алынып, қариялармен кеңескенше оңаша үйге қамаласың! — деді зілдене.

Біреулер Ықыласты ертіп әкетті.

Шағын ауылда шал-шауқан болмаса, ақсақалдық айтар адам сірә жоқтың қасы. Сұлтан қарттарды шақырттырып, қан төккен кісінің қатты жазаланатынын, мынадай шатақ істі дереу түбегейлі тексертуі керектігін тәптіштеп айта келіп, «Тап осы қазір аттанғаным жөн бе дейім», — деп сәл кідірді.

Бөрікті, малақайлы бастарда үн жоқ. Төмен қарап тұқырайып қалыпты.

Үнсүздікті тағы өзі бұзды.

— Әрине, өзінің айыпты адам екені баршанызға белгілі. Әйтсе де, азды-көпті аты шыққан кісі болғандықтан, қалған істі қалай реттесуді қарарсындар. БАС-ты да өздеріңе аманат қылдым... — деп отырғандарға жағалай көз салып шықты.

— Қарағым-ай! — Жұрт сілкініп кетті. Төрге таман отырған төбедей қара шал қарабурыл қаба сақалының ұшында дірілдеп тұрған бір тамшы көз жасын қаптама-сының жеңімен сүрткіштеп, жүзін көтерді. — Қарағым-ай! Қарағайдың қарсы біткен бұтағындай қайсар туған батыр еді ғой. Шатынап шарт сынды-ау! Саған не дейік енді... Ата жолың ұмытпағаныңа рақмет! Аттанам десең алла жар болсын-дағы...

Иығынап ауыр жүк сыпырылып түскендей, сұлтан сонда ғана терең тыныстап демін алды. «Бәсе, шыққыр көзі шықпаса бұл елді білетін сияқты еді ғой. Тағы да тап басқан екен. Қатөлеспенті. Қытығына тимей, осылайша кұр-кұрлап отырып қана қыл арқанмен матап алмасаң, құлағына қол апарта ма асау ел...»

Аксақалдарды риза қылып, сұлтан сол бойда аттанып кеткен.

...Бірнеше күн суыт жүріп, кеше түнде жолсоқты боп келсе де, жандаралға жай-жағдайды баяндайтын хат жолдамаққа ниет қылып, бүгін ертерек тұрып еді. Тұла бойы сал-сал боп, әлденеге самарқау тартып ұзағырақ отырып қалыпты. Басын тұмшалап алған ой тұманын серпіп тастамақ болғандай сұлтан орнынан сергек тұрып, әскери формасын киді де, жіті басып кабинетіне келді. Со бойда писарьді шақырып, өзі креслоға жайнасты да, «жаз» деп саяк етіп дауыстап сөйлеп кетті.

«Шекаралық комиссия бастығына.

Ішкі Орданың сұлтан-правителі Баймағамбет Айшуақовтан.

Р а п о р т

Орданың өзіме сеніп тапсырылған бөлігіндегі қырғыздар арасында қызмет бабымен жүргенімде, Беріш руының қырғызы Махамбет Өтемісұғлын ұстауға жарлық берген комиссияның тапсырмасын ескеріп, мен бұл іске зауряд-хорунжий Ықылас Төлесовті, би Жанбазар Боздақовты, Төрежан Тұрымов дейтін қырғызды және Махамбеттің туысы Мұса Нұралинді, небары 15 адамды жұмсаған едім. Маған мынадай жағдаятты мағлұм

етті: Махамбеттің үйіне жарты шақырымдай қалғанда олар Төрежан Тұрымовтың қасына екі қырғызды қосып, үйде бар-жоғын білмек хақында жіберген көрінеді. Жақындағандарында киіа үйден Махамбеттің інісі Хасан, тағы бес қырғыз және Махамбеттің өзі шыққан. Шыққан бойда Махамбет ерттеулі тұрған аттарға ұмтылыпты, бірақ Төрежан оның қашып кетіск болғанын сезгенде, шауып келіп тұсау-шідерлерді киып, аттарды босатып жіберген. Түтігіп алған Махамбет атып жіберген екен, тимей қалыпты. «Бәрібір тірілей қолға түспеспін!» деп айқай салған ол екінші рет оқтала бергенінде Төрежан жаман оймен келмегенін, керісінше сұлтан-правительдің жарлығы бойынша биылғы жылы Адай руының Мадді деген қырғызынан (әкесінің аты-жөні белгісіз) ұрлап алған төрт жылқыны қайтарсын деген бұйрық әкелгенін айтады. Сонда ғана көнді орныққан Махамбет бұйрықты орындауға уағда қылып, үйге ешкімді кіргізбес үшін сыртқа төрт қырғызды қалдырады да, келгендердің ішіндегі шені үлкені — Ықылас Төлесвті киіз үйге шақырады.

Ықыласқа шай ішкізе отырып қолынан қанжарын тастамаған Махамбет сөз арасында неге келгендерін қайталап сұрапты. Ықылас полковник Баймағамбет Айшуақовтың тапсыруымен оны — Махамбетті ұстауға келгенін айтқан екен, Махамбет қанжарын ала ұмтылған. Араларында отырған Мұса ұстай алғанда соққы дарымай, тайып кетіпті. Сол екі арада Махамбеттің тоқалы Ықыласқа қылышпен дүрсе қоя берген, бірақ ол әйелді итеріп жіберіпті.

Осы кезде үй сыртында тұрған Жүсіп Өгеулин айқай-шуды естіп, Ықыластың қалған жолдастарына «Жақындандар» деп белгі береді. Өзі ішке енсе Ықылас Махамбеттің әйелінің қолындағы қылышты тартып алмақ болып жанталасып жатыр екен. Мұса Махамбеттің өзін ұстап тұрған көрінеді.

...Жұмсақ креслода көзін жұмып, шалқайып отырған полковник осы тұста орнынан баяу көтеріліп, бөлмеде ерсілі-қарсылы жүре бастады. Қабағы қатыңқы. Рапорттың кей жері көңілдегідей боп қиыспай-ақ тұр. «Қайтпек керек?!» Қағазға шұқшия түсіп, әр сөзін аңдып отырған писарьдің ту сыртына кеп, жазғандарына көз жүгіртті. Кінә қоюы мүмкін емес, маржандай әдемі жазу... «Имм! Иә...» Сұлтан есіктен төрге дейін әрлі-берлі самарқау қозғала бастады...

— Жаз! — деді сәлден кейін. Писарь қаламын қаттырақ ұстап шыыршық ата қалды.

...Махамбет Мұсаға бой бермей бара жатқан соң, Жүсіп оның қолындағы қанжарды қылышпен қағып түсірмек болған екен, кәте боп соққы басынан тиіпті. Андаусызда қатты тиген болу керек, Махамбет тіл тартпай кеткен.

Жүсіптің Махамбетті өлтірмек ниеті болмағанын Ықылас Төлеев пен Мұса Нұралин анықтап отыр. Керісінше, Ықыласты киіз үйге жеке шақырып алғанда, Махамбеттің ойы — менінше — оларды бір-бірлеп бауыздап тастамақ болғанға ұқсайды.

Махамбеттің үйінің жанында қарауылда қалған төрт қырғыз, Жүсіптің белгі беруімен Ықыластың жолдастары шауып келе жатқанын көріп, қашып кеткен. Олардың ішінде Махамбеттің інісі Хасан мен Бітімбай Шөкеұғлы дейтін қырғыз бар; бұл екеуі ұсталып, Махамбеттің үш мылтығы, екі қылышы, қанжары және қашуға даярлаған екі атымен бірге менің қолыма табыс етілді».

— Жазып болдың ба? — деді сұлтан, «дәл солай, полковник мырза» деп жәудірей бұрылған уыздай жапжас писарь жігіттің көкшіл көзіне қадала қарап. — Жарар!.. Баймағамбет Айшуақов. Орданың сұлтан-правителі... 5 ноябрь 1846 жыл...

* * *

Суыт хабарды сол күні-ақ жөнелткен сұлтан, көп жылдан бері жапына батып жүрген жайсыз жарасы жазылғандай бір сергіп қалып еді. Құдай қаласа, қысылыс-қымтырылысы жоқ еркін өмір енді басталатындай. Өйтпегенде ше... ойлап отырса ішкі ордадағы «іріткінің» басталғанына оншақты жылдың жүзі болған екен. Осы уақыттың ішінде орнығын отырып, оң-солын ойлауға да мұршасы келмеді. «Алып кетті, шауып кетті. Ойбай, келіп қалды» деумен жүргенде күндер өте беріпті. Және жай өтпей жапына шаншудай қадалып, қажытып, қажап-ақ тастаған екен. Оны бүгін ғана сезіп отыр.

Сұлтан терезеге қарады.

Күн қабағы қатты бұзылыпты.

Далада жапалақтап қар жауып тұр. Қарашаның қары... бүгін үшінші күн...

Жақында ғана жіберген фельдъегері сонау Орынбор-

дан эне-міне кеп қалатындай көрініп, алғашқы кезде ол біраз елегізіп еді. Хабар бола қоймады. Аптыққан көңіл басылсын деп қырға шығып кеткен сонсоң. Бір жұмадай жүріп бүгін оралған беті.

Осы сапарында, әсіресе, алдыңғы күні мен кеше біраз жерді аралады. Ел қырдағы қоныстарынан қыстауға бет түзетті. Кейбір қараша үйлі қоңыр ауылдар азынаған жел өтінде, төпей жауған қар астында қалып та жатыр екен. Қайран қалғаны — құдай-ау, күнін көре алмай жүріп, кешегі бір кездерде солардың қалай құтырғаны... Адам панығысыз. Түс секілді. Желіп келе жатып жан-жағыңа: жым-жырт қырға, томпып-томпып жатқан төбешіктерге, қыбыр-қыбыр тіршілікке қарасан, Тастөбедегі ұрыс та, қан сасыған қырғын да болмағандай. Жолшыбай әлденеше көшті кезіктіріп еді. Бөріңде де елендеп, еліріп жүрген ешкімді көрмеді. Жүздері жабығыңқы, кездерінде нала, мұн. Еркектері тақымына басқан бір-бір тұғырына мініп түйе жетектеп, әйелдер мен бала-шаға өркешті айналдыра қоршаған киіздің ортасында бүрісін кетіп барады. Тіл қатысайын десең самарқау, салғырт тындап, «жәй-жағдайды көріп тұрсың ғой» дегендей, күрсініп сала береді. Сонсоң мінгірлеп күннің суытып кеткенін, қардың төпей жауып тұрғанын, тезірек жылы баспанаға жетсек дегенді айтады. Жақ жүні үрпіп, үргедек жанармен түйе үстінен жаутандай қараған балаларды, еріндері көгіс тартып, қарсы соққан желге қырын отырған қоңырқай, жүдеу жүзді әйелдерді көріп тұрып, кідіртуге де, кідіруге де дәтің шыдамайды екен.

Сұлтан қарадай қажып, әлденеге құлазып қайтты.

* * *

Күн өткен сайын көңіліне бір түйткіл кіріп, сұлтан тыныштықтан айрылды. Алғашқы кезде аңдамап еді. Тірлік толқыны арнасына түсіп, өректімей, өз екпінімен ағар, бәрі де реттелер деп ойлаған. Енді бакса, сол ыншыңсыз тыныш тірлік екі құлағын тарс бітеп, есеңгіретіп тастағандай...

Күйтің-күйтің қыр тірлігі анау... Қалылыс, қарбалас жоқ, бей-жай сарай міне... сыртқы дүниенің де сәні кетіп, қызығы қалмаған секілді. Бұрын қырға қызмет бабымен шықсын, қыдырыстасын, әйтеуір әлденеге іштей ширығып, шиыршық атып қайтатын. Қазір соның бәрі-

пен ада. Енді қылар іс те жоқ. Бәрі бітіп, бәрі тынған. Құлаққа ұрған танадай тыныштық.

Кенет әлдебір ой сан етті. «Апыр-ау, өзіңді жақсы сезінуің үшін алысарға жарарлық жауыншың жер басып жүргені де жақсы болғаны ма? — Сұлтан қатты таңғалды. — Бәсе, бірдеңе жетпейтін сияқты еді-ау. Көңілі құлазып, көкірегі қолқылдап босап қалғандай-тын. Сөйтсе, соның бұ дүниеде жоқтығынан екен ғой».

Баймағамбет бармағын тістеп ұзақ отырып қалды.

* * *

Қай істе де бір жамандықтың бір жақсылығы болатынына сұлтан әлдеқашан-ақ көз жеткізген. Орданы ойрандай жаздаған бүліншілік болмаса, бәлкім, бұл Бәйекке атанып, байтақ елге белгілі болар ма еді, жоқ па!? Қайткенде де атын шығарып, ауызға іліктірген ішкі ордада «іріткі» туған кез ғой. Ел басқарған сыйлы кісілерге сын есепті сол тұстан сүрінбей өтіп, сұлтандыққа қолы жетсе, Бәйекке оны «бір жамандықтың бір жақсылығы болады» дегеннен суыртпақтап шығаратын...

Өтемісұғлы өлтірілгеннен бері көңілін күпті қылған жайды бажайлап отырып, ол «жақсылықтың да бір жамандығы болатынына» іштей ұйи бастағандай еді. Оған себеп — ата жауы Махамбет өлгелі өз жүйкесінің бұрауы босап, бұрынғыдай шиыршық атпай, қайта шау тартып қалғаны бір болса, елдің белгілі, беделді деген біраз адамы бұдан бетін аулақ салуға тырысуы тағы үстеме боп, әлгі ойының дұрыстығын хайрақсыз мойындатып кетті. Ол — ол ма, енді міне бір кезде тоңның ішкі бауындай болған бастас-тұстастары — Байнак пен Тоғыр, канаттас отырған Шектінің билері: Тәуекел, Медет, Байтөрелер мұның бүгінгі «ақ түйенің қаршы жарылар» қуанышына келмей отырғаны тағы бар...

Осындай жиында көңіл ашып, өзімен тізе қағыстырып отыратын солардың жоқтығын ойлап, сұлтан төңірегін көз жүгіртіп еді, тойдың қыздырмалы қызыл желігіне бой алдырып, «қуаныштың жөні осы ғой» дегендей, езулері құлағына жеткенше бос ыржалақтап отырғандарға тақымы толмай қалды.

...Бұрнағы күні фельдъегер Орынбордан қуанышты хабар жеткізіп еді. Ордадағы бүлікті басуға сіңірген аса көрнекті еңбегі үшін және ақ патшаға әрқашан адал қызмет еткендігі ескеріліп, шекаралық комиссия оны

орденге және шенін жоғарылатуға ұсынып қойған екен. Оның үстіне бүлік басы бұратана қырғыз Махамбет Өтемісұғлы өлтірілгені туралы хабар жеткенде шекаралық комиссия бастығы шексіз риза бол: «Баймағамбет Айшуақов Орынборға қалайда келсін! Петербургке жүреміз» делті. Өз кезегінде бұл да қарап қалмай, ат жетер жердегі төңіректің табап тірерлік игі жақсыларын тойға шақырып хабар салып еді. Сөйткен сүйсініштері міне... «Құдая, ішкенге мәз, жегенге тоқ... — Сұлтан білдіртпей күрсініп салды. — Осыларды да терезесі тең деп шақырттым-ау. Шендесерлік бірі болсашы, шіркіндердің!..»

Өз-өзінен жалғызсырап, көңілі құлазып кетті. Бірақ той өзінікі болғансын ішінде ит өліп жатса да білдіргісі келмей, төменгі жақта отырған қаршығадай ғана ақсұр жігітке:

— Қонақтардың көңілін көтермейсің бе, Медебай?! Әп салып жібер, — деді қошемет үнмен.

Аузын ашуы мұң екен, айналасындағылар аңдып отырғандай-ақ шу ете түсті:

— Е, сүйт, шырағым!

— Салшы бір көне...

— Ән тындамағалы не заман. Аянбай шырқашы, қарағым!

Домбыраның құлақ күйін келтіргенше өзін тағатсыз тосып қалған жұртқа Медебай назар салған да жоқ. Бұрауын түсірген соң барып домбырасының шанағын оң қолтығына қысқан күйі сәл тыңқылдатып отырып:

— Абылайдың асында шаппағанда, атанның басында шабамысың деген бар ғой, Бәйеке, — деп күлген болды. — Сіздің қуанышыңызда, осы сарайда айтпағанда... Иһмм! — деп, «аржағын өзіңіз де білесіз ғой» дегендей, басын оң иығына сәл бұрып, тартып кетті.

...Жөпелдемде бір-екі ауыз әннің басын жедел қайырып, келесісін бастарда домбыра құлағын қайта бұрамақ болған Медебай қызметші жігіттің кіргенін, сұлтанға әлдене айтуға оқтанғанын аңғарып тосылып қалды. Жұрт назары да солай ауған.

— Бәйеке, сыртта бір жігіт «сізге кірем» деп бой бермей тұр. Қайтсек...

— Кім екенін білмедің бе? — деді сұлтан әлденеге елеңдеп.

— Бәсе, кім өзі?

— Баса-көктейтіндей қайдан шыққан неме? — деп

едірендей бастаған бір-екеуді жаратпай, Баймағамбет тыжырынып басып тастады.

— Аты-жөнін айтпайды. Ақынмын дей ме... — Қызметші жігіт күмілжіді.

— Ақын болса, кірсін! Көрелік... — Сұлтан көңілденіп, сыртта тұрған бейтаныс адамды елегізі күтті.

Соның арасынша тақтай еденді нақ-нақ басып кеп, еңгезердей біреу есіктен ене берді. Жүзін аңғарғанша болмады, басын маңдайшаға соққан бейтаныстың жапатай бөркі жерге ұшып түсті.

— Тоқта! Осыған ойланбастан өлең айт, ақын болсаң... — Ересек адамның ебедейсіздігін көріп мәз болған балаша, бір елпілдек сезім билеген сұлтан, еріксіз езу тарта отырып бұйрық қылды. — Тез! Тез...

«Тез!» деген келте үн атқан оқтан кем тимеген болу керек, бір аяғы табалдырықтың сыртында қалған бейтаныс, тасқа тиген шар болаттай, шақ ете қалды.

Басымнан түсіп кетті жап бергенім,
Құдай-ай, осы ма еді көп көргенің?
Өсірген сылап-сипап он саусағым,
Қанекей, тап бергенде, ап бергенің?!
Қызыл тіл, барың болса енді сөйле,
Таппасаң, қапияда босқа өлгенің.
Тар жерде тақымдадың, сұлтан ием,
Мен бе еді мұнша көпте жек көргенің?..

— Ой, жарайсың!

— Өлме!

— Өлсең қайтып келме! — деген қошамет үндер бұршақша жауып кетті.

Бірақ мұның бірде-бірі бейтаныстың жабырқау, һәм катулы қабағын жадырата алған жоқ. Айтарын айттып салып, жерде жатқан жапатайына еңкейді де, жұмарлап ұстаған күйі тұрып қалды.

— Ә, Шерниязбысың? — Сұлтанның даусы дірілдеп кетті. — Былай шық... Бәйбіше, қасыңнан орын бер

Әлгінде келеке қылғандай келте бұйрық берген сұлтанның мына мінезін қалай ұғарға білмей, дағдарған Медебай «е, ауыл арасының әлдекімі шығар. Әжуалап, кузар да қояр» деп ойлаған. Жоға... Мына бейтаныс, бұны баса-көктеп өткенімен қоймай, жұрттың ықыласын да өзіне аударып алып, мұны — Медебайды — керексіз нәрседей шетке қағып тастаған секілді. «Жоға... Меде-

бай оған көне алмас». Қатты қорланғаны сонша жұрт та, анау да естісін дегендей әдейі қаттырақ сөйлеп:

«Ханыммен бірге отырып тамақ жейтін, құжырайып отырған бұл қай неме?» деп қалды.

Бейтаныс басын оқыс көтеріп алды. Көзі тым өткір скен. Екі бүктеп, бір жұтатындай бұған қадала қарап, түйіліп апты.

«Мына арлан кайтеді-ей, бейшара күшікті талап тастайды-ау» дегендей, жұрт та үрпиісіп кетті. Енді болмаса араша сұрап араға киліккелі отырғандар да бар секілді.

Соны байқап қалған болу керек, кенет бейтаныстың бетіне бұлдыр күлкі үйіріліп:

Осы ма Медебайың, хан, мақтаған
Қолында домбырасы бармақтаған.
Хан алдында немесін салмақтаған
Көргенсіз негкен есер қалжақтаған, —

деп бұра салды.

Бірі абдырап, бірі сұрланып, енді бірі абыржып, кейбіріне тіпті үрей ұялап шошыныса қараған карашұбар беттер кенет жайылып жүре берді. Әлгіндегіні жуып-шаю үшін өтірік-шынды күлісіп, кейбірі тіпті түбі түскен шелектей даңғырлап, енді бірі мәніс ұқпаса да жұрттан қалмас үшін, әйтеуір, бірдеңе айтып — бәр-бәрі гу ете түсті.

Жәңгір өлгелі хандық жойылса да, өзін «хан» дегенге сұлтанның іші жылып қалды. Қарсы жауап айтпак боп қомданып, қопандай бастаған Медебайға:

— Жо, жә! Бұра сөйлеген күлуге жақсы деген... Қой! Қойыңдар!... — деді басу үнмен. Көз қиығымен Шерниязды да шалып өтті... Киімінің жұпынылығы мен өңінің жүдеулігі болмаса, көрер көзге келбетті екен. Жазық біткен кең маңдайдың астында ұзынша жар қабақ. Аумағы алақандай адырайған айбатты екі көз. Ерге, еркекке ғана бітер етжеңді кесек мұрын... оң танауы сетіктеу екен. Бірақ кескінің бұзбай, қайта қуат пен жігерден құрыштай құйылған кісінің келбетін танытады. Дөңгеленте қойған қап-қара қою қаба сакалынан да қайраттылықтың лебі есетіндей. «Қолынан да, тілінен де келетіннің өзі болармысын?!»

Сұлтан бір қыртысын бүйірінде бүгіп қалды.

Екі-үш күннен бері үйінде есепсіз қонақ боп жатқан адамды Баймағамбет көтеріліс кезінде көрген-ді. Қолға түскен көп тұтқынның бірі болғасын ол кезде «е, әлгілерге ерген әуейілердің бірі шығар» деп мән бермеген. Кейінірек ақын екенін естіп, жұртты желіктіріп жүргендердің ішінде ол да бар екенін білген соң ізіне адам салған. Сөйткен содырдың өзі қолына келіп отыр. «Қайтпек керек!?»

Жұрт тарап, адам аяғы басылғасын, сапарға аттанар алдында сарай маңының сыйлы кісілерін ғана жинап, сұлтан оны сынамаққа бекінді. Айдатып жіберсе де, алып қалса да—бас билігі өзінде тұрғанда неге байқамасқа? Бәлкім, бір кәдесіне жарар. Уды у ғана қайыратыны секілді, ақ сүйегіне қара қарғыс боп басылған лағнат таңбасын, кешегі күнәкар Махамбеттің астамшылығын аяқ астына салып берсе... Өзі жайлы артында өлмес сөз қалса, мадақ, мақтау қалса, енеден жаңа тұғандай тазарып бір қалмай ма. Сөйтіп сұлтан атағы, Бәйекен аты ауыздан-ауызға таңыз боп кетпей ме...

Сұлтан мұны талай жыл армандаған. Адам баласына байлық пен бақ тым аздық етеді екен. Атақ керек көрінеді, айдай әлемге әйгілі болу керек көрінеді... Аржағын сосын тағы көре жатады да... Әзірге сол жетпей тұр. Медебайлардың қолынан мұның келмейтінін ол әлдеқашан ұққан. Қайға аптап күнде артық киген киімдей аяғына тұсау, шапанының шалғайына оралғы. Сонысына қарамай, анда-мында ертіп апарса, мұны мадақтау орнына өзін танытқысы кеп тыраштанатынын қайтерсің!? «һа-һа-ау, е-е-еу-у» деп езіп отырып алғанына жының келеді. Бәлкім, мынаны Бәйекеннің бағына құдай айдап әкелген шығар. Ел ішіне тарап кеткен есер сөзді басып берсе... мұның кім екенін күллі жұртқа жария етсе! Пай, шіркін, өзі де суырып салма, ағып тұрған ақын екен. Айт дегенде айылын да жимады-ау. Шықса, осыдан бірдеңе шығар. Бір әттеген-айы тілі шақпа, ащылау ма қалай?! Қайда барар дейсің, сарайдың салтанатынан, басына қонған бақ құсынан қашатын, елдің бәрі бір-мойын Махамбет емес шығар. Нар тәуекел, мұны да бір сынайық!